

‘Zieltje, zwervertjelijf’

Hadrianus en de antieke literatuur

Vincent Hunink

Keizer Hadrianus leefde in een relatief vreedzame en voorspoedige periode, waarin cultureel gezien een belangrijke rol was weggelegd voor literaire eruditie¹ en oriëntatie op de klassieken.² Het lijkt voor de hand te liggen dat de figuur van de keizer zelf, de machtigste en grootste man binnen het Romeinse Rijk, in tal van prozateksten en dichtwerken voorkomt. Ongetwijfeld zijn er veel literaire werken geweest waarin hij als zodanig werd genoemd en beschreven, vermoedelijk geprezen en wellicht ook enigszins bekritiseerd. Alleen zijn die werken niet overgeleverd.³ Het blijft voor ons dus deels gissen naar de manier waarop Hadrianus als literaire figuur is verbeeld.

We moeten het eigenlijk vooral doen met een tweetal bewaarde bronnen, namelijk een biografische schets in het Latijn op naam van Aelius Spartianus (binnen een grote collectie keizerlevens die bekend staat als de *Historia Augusta*) en uitgebreide passages over Hadrianus’ regeerperiode en -stijl in het Griekse geschiedwerk van Cassius Dio, een Griek uit het huidige Turkije die het gebracht heeft tot Romeins senator (ca. 163-235). Vooral deze twee bronnen hebben het beeld van Hadrianus in de loop der tijden bepaald.

Schaarste is ook een sleutelwoord in het geval van Hadrianus’ eigen literaire productie. De keizer heeft zich in allerlei literaire genres gemanifesteerd, blijkt uit de bronnen, en het ontbrak hem bepaald niet aan literaire ambities. Wat daarvan echter nu resteert is een paar snippets proza en een viertal gedichtjes. Maar juist uit die paar verzen is in later tijden veelvuldig geciteerd.

In deze bijdrage ga ik in op de genoemde literaire bronnen over Hadrianus om te zien welk beeld daaruit van de keizer oprijst. Aansluitend bespreek ik kort Hadrianus’ eigen teksten, vanuit de vraag in hoeverre die aansluiten bij zijn algemene imago.

Senator Lucius Cassius Dio was geen tijdgenoot van Hadrianus, maar leefde in een periode waarin het beeld van de grote keizer nog springlevend was en de documentatie betrekkelijk recent.⁴ In Rome kon de senator voor zijn groots opgezette *Geschiedenis van Rome* gebruikmaken van tal van bibliotheken en archieven, waartoe hij als hooggeplaatst politicus gemakkelijk toegang had. Hijzelf zegt expliciet dat hij zich uitvoerig heeft gedocumenteerd voor zijn werk. Voor de periode van Hadrianus, die hij behandelt in zijn 69^e boek,⁵ kon Dio deels putten uit een wel heel nabije bron, zijn eigen vader Apronianus. Met merkbare trots vertelt de historicus dat hij van zijn vader het hele verhaal van Hadrianus' adoptie en troonopvolging heeft gehoord (69.1.3).

Dio geldt als een senator-historicus die, anders dan bijvoorbeeld zijn bekende voorganger Tacitus (ca. 56-117), enthousiast is over het keizerschap en Grote Keizers bewondert, zoals Augustus (reg. 27 v.Chr.-14 n.Chr.) en Marcus Aurelius (reg. 161-180).⁶ In die context wekt het geen verbazing dat zijn portret van Hadrianus in grote lijnen positief is.

Toch ontbreekt het niet aan kritische noten. Dio verhaalt over machinaties bij de troonsopvolging (Hadrianus zou door Trajanus' vrouw Plotina naar voren zijn geschoven omdat zij verliefd op hem was; 69.1.2). En hoewel hij al vroeg in zijn beschrijving benadrukt dat Hadrianus veelal met grote mildheid heerste, vermeldt hij ook direct een punt van ernstige kritiek: Hadrianus zou zowel aan het begin als aan het eind van zijn bewind enkele vooraanstaande mannen onder valse voorwendselen ter dood hebben laten brengen. In zijn eerste jaren betrof dat Palma en Celsus, Nigrinus en Lusius, die in zijn ogen te veel macht en roem hadden. Hadrianus' executie van deze mannen zette kwaad bloed en de keizer zag zich gedwongen zich hiervoor te verdedigen: hij zwoer zelfs dat hij er niets mee te maken had (69.2.5-6).

Direct na deze vlek op Hadrianus' blazoën volgt weliswaar een positieve typering: de man was 'prettig in de omgang en had een bepaalde charme' (69.2.6-2). En hij was de zoon van een senator (69.3.1), in Dio's ogen uiteraard ook een aanbeveling. Maar dan

geeft de schrijver een indringend persoonlijk portret van Hadrianus, waarin het draait om eigendunk en jaloezie. De keizer wordt neergezet als arrogant en eezuchtig: hij meende alles te kunnen, inclusief literatuur schrijven, beeldhouwen en schilderen, kortom hij 'wist alles' (69.3.2). Daarbij wilde hij iedereen overal in overtreffen en haatte hij mensen die ergens in uitblonken (69.3.3).

Dio noemt ook namen, zoals de bij Hadrianus in ongenade gevallen redenaar Favorinus en architect Apollodorus. Hij tekent Hadrianus als haatdragend en ziekelijk jaloers, als iemand die geen mensen naast zich duldt die iets beter kunnen dan hij. Zelfs de doden gunt Hadrianus geen ereplaats: zo laat hij Homerus 'afschaffen' en vervangen door de minder bekende dichter Antimachus (69.4.6).⁷ Kortom, Hadrianus gold als een lastpak, een pietjeprecies en een bemoeial (69.5.1).

Even lijkt Hadrianus dus echt de trekken te krijgen van 'slechte keizers'. Maar Dio zegt er onomwonden bij dat de keizer zijn gebreken compenseerde met heel veel goeds: dat hij overal voor zorgde en een voorziende blik had, dat hij royaal en bekwaam was. Hij startte geen nieuwe oorlogen en beëindigde de bestaande conflicten, behandelde steden en burgers rechtvaardig en royaal (bijvoorbeeld door overal infrastructurele werken uit te voeren), en handhaafde voortreffelijke discipline in het leger, ook door zelf het goede voorbeeld te geven. Prachtige anekdotes laten zien hoe hij het Romeinse volk regeerde met waardigheid en gezag, terwijl hij tegelijk openstond voor opmerkingen van gewone mensen (69.5-6).

Alle grote zaken regelde hij via de senaat (69.7), ook al heel lofelijk, en in zijn hofhouding ontbraken de gebruikelijke arrogante figuren, terwijl de keizer zelf zo min mogelijk zijn onderdanen tot last wilde zijn.

Dio levert verder nog een schat aan losse details, die soms veelzeggend zijn: Hadrianus ontbeet nooit met wijn (69.7.3), organiseerde spelen met honderd leeuwen en honderd leeuwinnen (69.8.2), liep 's winters en 's zomers blootshoofds (69.9.4) en nam maatregelen tegen decadente praktijken zoals overdreven luxe of gemengd baden (69.8.3). Voor een deel betreft het hier overigens standaardelementen in levensverhalen van 'goede keizers'.

Ook het beeld van Hadrianus op reis (zijn vier grote reizen in het hele Romeinse Rijk vormen markante passages in zijn biografie) is zonder meer positief. Hij lijkt een krachtige en daadkrachtige, sober levende en sportieve leidersfiguur, die het Romeinse gezag versterkte waar nodig (of het nu gaat om de verwoesting van Jeruzalem (69.12), bouwwerken in Athene (69.16) of inspectie van legerkampen waar dan ook (69.9)).

Pas aan het eind van Dio's boek klinken opnieuw donkere tonen. De lezer heeft dan nog details te goed over twee eerder vermelde, ongerechtvaardigde executies (van Servianus en zijn kleinzoon Fuscus; 69.17). Daarnaast lezen we in geuren en kleuren hoe de keizer ernstig ziek wordt en er jarenlang niet in slaagt zelf zijn leven te beëindigen dan wel een arts of dienaar tot stervenshulp te bewegen (69.17-22). Het resulteert in een wat ontluisterend beeld van de langzaam wegwijnende Hadrianus.

Aan het slot neemt Dio het nog maar eens voor de keizer op. Ja, Hadrianus werd gehaat vanwege die twee series executies, maar verder was hij eigenlijk helemaal niet bloeddorstig. Zijn bewind was zelfs, kort en goed, 'voortreffelijk' (69.23.2).

Dio's totaalbeeld van Hadrianus is dus enigszins ambigu. Het lijkt overwegend positief, maar vertoont ook minder aangename kanten, met name in de persoonlijke sfeer en als het gaat om kunst en cultuur. Hadrianus lijkt een grote, gulle, daadkrachtige man met ook wat irritante, ja, ronduit kinderachtige trekjes.

ONRUSTIG MAN

De tweede belangrijke bron over Hadrianus is de beschrijving van zijn leven in de *Historia Augusta*, een Latijns werk uit later tijd, vermoedelijk de vierde eeuw. Deze collectie keizerlevens op naam van verschillende auteurs is vermoedelijk het werk van één auteur. De historische betrouwbaarheid ervan wordt in het algemeen laag aangeslagen, evenals de literaire kwaliteiten ervan.⁸ Niettemin lijken de 'vroeger' levens, zoals die van Hadrianus, toch veel waardevol materiaal te bevatten. Met enige voorzichtigheid is de tekst dus wellicht toch bruikbaar.

In ieder geval levert de *HA* een vrij helder beeld op van de figuur Hadrianus, dat in grote lijnen past bij dat van Dio. Ook hier zien we een krachtige, energieke figuur, die de hele wereld afreist, overal passende maatregelen neemt en bouwwerken laat verrijzen, en zich over het algemeen correct en senaatvriendelijk gedraagt. Zelfs markante details komen overeen met het relaas van Dio, zoals die van zijn consequent blootshoofds gaan (17.9) of zijn maatregel van gescheiden baden voor mannen en vrouwen (18.10).

Daarbij valt op dat de auteur in het algemeen een nog wat positiever beeld neerzet. Zo meldt hij dat Hadrianus tegelijkertijd kon schrijven, dicteren, luisteren en een gesprek voeren (20.11), al zegt hij erbij: 'als men dat mag geloven'. Hij roemt Hadrianus' geheugen en talenten (20.7), zijn mildheid (5.5), en debiteert zelfs met smaak enkele grappen en *bons mots* van de keizer (onder meer 20.8). Ook zijn afsluitende portret van 'een rijzige gestalte, een elegant uiterlijk, gekruld haar, een lange baard⁹ om de aangeboren vlekken in zijn gezicht te verhullen, en een stevige lichaamsbouw', van een man die graag paardrijdt, wandelt en jaagt (26.1-3), lijkt het overwegend positieve beeld van Dio te bevestigen.

Toch blijven de eerder genoemde kritische punten niet helemaal achterwege. Hadrianus' moeizame verhouding met andere letterkundigen (de *HA* spreekt van 'gemakkelijk kritiek hebben', maar benadrukt dat de keizer hun toch ook eer en geld liet toekomen, 15.10-11), zijn eerzucht (16.1) en de ongelukkige gevallen van executies aan het begin en eind van zijn regime (7.3-4 en 15.8) komen aan de orde, al worden ze maar kort genoemd.

Een paar minder fraaie details sluiten daarbij nog aan: Hadrianus hoorde graag roddels over zijn vrienden (15.2), zette soms op slinkse wijze onpopulaire maatregelen door (9.1-2) en dwarsboomde onder anderen zijn voormalige voogd Attianus (9.3-4). Ook wilde hij letterlijk alles weten van zijn vrienden (11.4-6), ging zijn seksuele interesse uit naar jongemannen en getrouwde vrouwen,¹⁰ en was hij zelfs voor vrienden onbetrouwbaar (11.7). Van daadkracht getuigt dan weer zijn bouw van de Muur in Brittannië (11.2, niet bij Dio vermeld).

Aan het door Hadrianus opzichtig betreunde verlies van zijn jonge vriend en geliefde Antinous¹¹ wil de auteur van de *HA* dui-

delijk niet te veel woorden besteden: Hadrianus weende om hem ‘als een vrouw’ (14.5) en had een ‘te grote wellust’ (14.6), wat uiteraard niet goed is, maar het blijft verder bij een paar opmerkingen, waarna de auteur snel overgaat op Hadrianus’ grote belangstelling voor literatuur, kunst en wapens (14.8-10), en dan doorgaat met het volgende portret: ‘Hij was streng en vriendelijk, ernstig en vrolijk, aarzelend en gehaast, koppig en gul, veinzend en open, wreed en mild – maar altijd in alles veranderlijk’ (14.11).¹² Een innerlijk tegenstrijdige schets, waarin veel van het genoemde kort terugkeert. Hadrianus als vat vol tegenstellingen.

De Latijnse levensbeschrijving is niet erg systematisch of diepgravend, en maakt soms de indruk van een lijst anekdotes, die vaak positief lijken en soms minder positief. Na lezing van het geheel houdt de lezer een beeld over dat aansluit bij dat van Dio. Hadrianus lijkt een sterke, reislustige alleskunner, die in zijn onrustige bestaan zichzelf en zijn talenten soms overschat, bij vlagen onvoorspelbaar en onaangenaam is voor zijn omgeving en rancuneus of gemeen kan uithalen.¹³ Heel ‘goed’ is dit literaire Hadrianus-beeld niet, maar in de galerij van Romeinse keizers lijkt Hadrianus toch zeker niet bij de ‘slechteriken’ te horen.¹⁴

GEDICHTEN

Hadrianus’ tomeloze ambities betroffen ook de literatuur: hij moet zelf als schrijver buitengewoon actief zijn geweest. Hij was zeker niet de eerste keizer die zich als auteur manifesteerde,¹⁵ maar de veelheid aan genres die hij beoefende is beslist opmerkelijk.

Zowel Dio als de *HA* vermeldt een uitgebreide autobiografie *Over mijn leven*, die Hadrianus na 130 moet hebben geschreven. Wat zouden we dat verloren gegane boek nu graag in handen hebben! Het zou fascinerend zijn om Hadrianus’ zelfportret, dat ongetwijfeld heel positief was, naast het beeld van de bewaarde bronnen te zetten.

Minder spectaculair, want meer voor de hand liggend, is een flink aantal aan Hadrianus toegeschreven brieven en redevoeringen. Wel zou de keizer zijn verzamelde speeches zelf hebben uit-

gegeven in maar liefst twaalf boeken,¹⁶ wat toch wijst op een speciale interesse in retorica. Een gelukkige toevalstreffer op dit vlak is een zevental grotere fragmenten uit speeches van Hadrianus uit juli 128 tot Legioen III Augusta dat geleverd lag in Lambaesis in Algerije. De teksten zijn gevonden op een pijler, waar de speeches in stonden gegraveerd.¹⁷ De tekstfragmenten bevestigen het beeld van Hadrianus als een krachtadig en militair deskundig leider. Hij prijst er diverse geledingen van de troepen om hun werk en gaat daarop in detail in, of het nu bouwwerkzaamheden of militaire manoeuvres betreft.¹⁸

In lijn met Hadrianus' aandacht voor rechtspraak worden van hem in andere bronnen ook talrijke edicten, brieven en besluiten vermeld.¹⁹

Ten slotte liet Hadrianus zich ook gelden als dichter. We lezen niet over groots opgezette epen of tragedies, maar over epigrammen en kleine gedichten. Wat ervan bewaard is betreft, afgezien van wat mogelijke snippets Grieks,²⁰ een viertal fragmenten in het Latijn.²¹ Twee ervan worden geciteerd in de *HA*, twee komen uit andere bronnen. Het eerste maakt deel uit van een speelse, literaire discussie met de dichter Florus,²² terwijl het tweede fragment afkomstig lijkt uit de sfeer van liefdesgedichten: in de stijl van Catullus typeert het vers een uitdagend erotische, maar verder brave dichter.²³

Gedicht vier is een fraai uitgewerkt grafgedicht voor Hadrianus' geliefde paard Borysthenes. De verzen passen perfect bij een opmerking van Dio (69.10.2) dat Hadrianus voor zijn Borysthenes een graf maakte met een inscriptie. De tekst noemt in kort bestek Scythië, Etrurië en Pannonië en krijgt daarmee een kosmopolitisch karakter dat ook al uitstekend bij Hadrianus past.²⁴ Zou het bewaarde gedicht werkelijk de bewuste graftekst betreffen, dus van de dichterhand van de keizer zelf? Het is haast te mooi om waar te zijn... In ieder geval zien de verzen er technisch goed uit en er is eigenlijk weinig wat de toeschrijving tegensprekt.

Verreweg het beroemdste is gedichtje drie, dat volgens de *HA* (25.9) door Hadrianus nog op zijn sterfbed is geschreven. Het is een charmante aanspreking van zijn eigen, rusteloze ziel, die het lichaam zal moeten verlaten en dan geen grappen meer kan ma-

ken. Ook in dit geval zijn de verzen van goede kwaliteit en is er weinig wat tegen authenticiteit lijkt te pleiten. Laten we dus maar aannemen dat dit echt het literaire slotakkoord van Hadrianus is.²⁵

Het gedichtje sluit prachtig aan bij de literaire smaak van Hadrianus' tijd en tevens bij het algemene beeld dat we van Hadrianus uit de antieke bronnen hebben: dat van een grootse, enigszins rusteloze man, die toch ook over goede eigenschappen moet hebben beschikt, waaronder humor. Misschien is het passend dat in dit korte vijfregelige gedichtje melancholie om het naderende einde wordt verwoord op een lichtvoetige, relativerende toon. Uiteindelijk was Hadrianus dan misschien toch 'in balans' gekomen.

Bijlage *Hadrianus' Latijnse gedichten*

1

Nee, ik wil geen Florus zijn:
niet langs alle kroegen zwalken,
achter in een mufte eettent
prooi van dikke muggen worden.

2

Je vers was geil, je hart bleef altijd rein.

3

Zieltje, zwervertjelief,
lijfsvriend, vaste gast,
wijkend nu naar land
vaal en kil en kaal,
geinen kan niet meer...

4

Borysthenes de Scythiër,
keizerlijk jachtpaard,
dat altijd over water en moerassen
en Etruskische heuvels
placht te vliegen,
achter Pannonische zwijnen aan –
geen zwijn met witte tand
durfde hem, wanneer hij achter-
volgde kwaad te doen,
hij bespatte zelfs het puntje
van de staart met schuim
zoals zo vaak gebeurt –
nee, met ongebroken jeugd
en ongeschonden leden,
op zijn tijd gestorven,
is hij in dit land gelegen.²⁶

[9] *Lambaesis (Algerije), fragmenten van een eremonument uit het legerkamp aldaar. Hierop staan speeches van keizer Hadrianus tot Legioen iii Augusta in 128. De teksten zijn in talrijke grote en kleine brokken overgeleverd. Deze tekening, gemaakt door de Franse oudheidkundige Ch. Godet in 1940, toont enkele kleine fragmenten.*

[10] *p. 54 — Kop van Hadrianus gevonden bij Stazione Termini in Rome, nu in Museo Nazionale Romano, Palazzo Massimo te Rome. Dit is het eerste officiële model, uit 117-118, en waarschijnlijk het meest sprekende Hadrianus-portret.*

79 fragments du discours d'Hadrien, copiés en 1960 par Chr. Godlet

1 TORIBV
 ← 0.06 →
 ← 0.11 →
 ← 0.05 →

2 SSILIBVS
 ← 0.085 →
 ← 0.055 →

3 COMMODV
 ← 0.10 →
 ← 0.05 →

4 TISS
 ← 0.04 →

5 MAV
 RAV
 ← 0.05 →
 ← 0.05 →

6 QVOQVE
 ← 0.10 →
 ← 0.02 →

7 M·Q
 ← 0.05 →
 ← 0.03 →
 8 O·REC·TE
 ← 0.13 →

9 DIT
 IISTII
 ← 0.08 →
 ← 0.05 →

10 MERETV
 ← 0.09 →
 ← 0.10 →

11 OITVQVE
 RSENTES
 ← 0.20 →
 ← 0.05 →

12 VSTR
 AENVA
 ← 0.11 →
 ← 0.055 →

13 VITITVS
 ← 0.10 →
 ← 0.045 →

14 IVZ
 TIQV
 ← 0.14 →
 ← 0.05 →

15
 ← 0.14 →
 ← 0.09 →
 ← 0.07 →

16
 ← 0.09 →
 ← 0.09 →

17 HASM
 ← 0.065 →
 ← 0.045 →

18 RSINGV
 ← 0.05 →
 ← 0.06 →

19 IDIT
 AS·QV
 ← 0.06 →
 ← 0.09 →

20 SACITA
 ← 0.07 →
 ← 0.035 →

21 OSSAMITS
 ← 0.09 →
 ← 0.045 →

22 TMIL
 IS
 ← 0.06 →
 ← 0.05 →

23 IIT
 ← 0.05 →
 ← 0.04 →

24 PIDA
 STRA
 ← 0.07 →
 ← 0.07 →

25 SITPER
 ← 0.065 →
 ← 0.04 →

26 FLCON
 TITSI
 ← 0.075 →
 ← 0.07 →

- 6 Mattern 1999; Thorne in: Erdkamp (red.) 2007, p. 218-234.
- 7 Phang 2001, p. 38-40.
- 8 Rickman, Oxford 1980; Erdkamp 2005.
- 9 Boatwright 2000, p. 92-93; Erdkamp (op. cit.).
- 10 Van betekenis is ook de aanleg van een haven door Trajanus. Zie <http://www.ostia-antica.org/>.
- 11 Recent, Terpstra 2013.

‘ZIELTJE, ZWERVERTJELIEF’

- 1 Ik dank Diederik Burgersdijk voor zijn opmerkingen bij een eerste versie van deze bijdrage.
- 2 De dominante culturele stroming in de 2e eeuw na Chr. staat bekend als de Tweede Sofistiek. Zie daarover in dit boek de bijdrage van Floris Overduin, [p. XXX].
- 3 Voor een compleet overzicht van Latijnse literatuur uit de tijd van Hadrianus, zie Sallmann 1997, p. 1-276. Van veel niet bewaarde boeken is in veel gevallen nog wel een auteursnaam en titel bekend. Vergelijk hiervoor: Bardou 1956, p. 177-242, m.n. p. 196-197.
- 4 Van Cassius Dio's werk is een substantieel deel in het Nederlands vertaald. Voor de boeken 51-56 (over keizer Augustus) zie De Vries 2002; voor de boeken 57-63 (over de keizers Tiberius, Caligula, Claudius en Nero) zie De Vries 2000.
- 5 Het 69e boek is niet integraal bewaard, maar grote stukken ervan zijn in Byzantijnse bronnen overgenomen. De gereconstrueerde tekst vormt een redelijk coherent geheel.
- 6 Vgl. De Vries 2000, p. 20.
- 7 Hoe dat 'afschaffen' precies in zijn werk ging is niet duidelijk. Misschien liet de keizer Homerus van het programma in scholen afvoeren, of exemplaren van Homerus' werk uit bibliotheken in Rome verwijderen. Hadrianus is inderdaad ook uit andere bronnen bekend als een liefhebber van juist niet de 'grote' klassieke auteurs. Elders wordt bijvoorbeeld gesteld dat hij Cato verkoos boven Cicero, Ennius boven Vergilius, en dat hij zich negatief uitliet over Homerus en Plato (*HA* 16). Het idee van het 'afschaffen van Homerus' is misschien eerder literaire topos dan historisch feit: Suetonius vertelt dat keizer Caligula met precies datzelfde idee speelde (Suet. *Cal.* 34). Omgekeerd zou de latere keizer Tacitus (reg. 275-276) exemplaren met het historiografische werk van zijn beroemde naamgenoot in alle bibliotheken laten plaatsen (*HA Tac.* 10.3).
- 8 Een omvangrijke, recente studie naar de *HA* is Burgersdijk 2010.
- 9 Een merkwaardig element in de beschrijving. Hadrianus werd door-

- gaans afgebeeld met een korte baard; vgl. in dit boek de bijdrage van Eric Moormann, [p. XXX].
- 10 Beide was volgens de Romeinse normen en waarden taboe. Bepaalde andere seksuele relaties, bijvoorbeeld met jongere jongens of meisjes, golden onder bepaalde omstandigheden wel als aanvaardbaar.
 - 11 Zie over deze veelbesproken episode uit Hadrianus' leven de bijdrage van [XXX] elders in dit boek, p. [XXX].
 - 12 Vertaling John Nagelkerken (Nagelkerken 2012, p. 42).
 - 13 Voor een globale typering van Hadrianus zoals afgeschilderd in de bronnen, zie ook de inleidende beschrijving in De Waele 1998.
 - 14 Er zijn nog enkele late bronnen waarin Hadrianus wordt vermeld. Zie vooral: Eusebius (c. 260-339/340), *Kerkgeschiedenis*, 4.4-9; Aurelius Victor (c. 320-c. 390), *De Caesaribus* 13-14 en de anonieme *Epitome de Caesaribus* 13.
 - 15 Ook van bijvoorbeeld Augustus, Claudius en Nero worden literaire activiteiten vermeld. Helaas resteert van hun werken vrijwel niets. Te noemen is eigenlijk alleen de *Res gestae* van Augustus; voor een Nederlandse vertaling zie Gay 1998.
 - 16 Vgl. Sallmann 1997, p. 60-61.
 - 17 Voor een levendige weergave van deze fragmenten, zie De Waele 1998. Met de fragmenten zijn onvermijdelijk ook problemen verbonden. Zo is het onduidelijk wie de teksten heeft laten graveren en in hoeverre ze precies de woorden van Hadrianus weergeven.
 - 18 Voor een voorbeeld van een meer persoonlijke speech, zie de fragmenten van zijn grafrede voor schoonmoeder Matidia; vgl. Jones 2004.
 - 19 Voor een lijst van juridische teksten van Hadrianus zie Sallmann 1997, p. 61-62. Over Hadrianus en het recht zie verder de bijdrage van Corjo Jansen en Rick Verhagen elders in dit boek, [p. XXX].
 - 20 Op naam van Hadrianus staat een viertal Griekse epigrammen uit de zogeheten *Anthologia Palatina*. Het betreft 6.332 (votiefgeschenk voor Trajanus aan Zeus Kasios); 7.674 (grafschrift voor Archilochus); 9.137 (antwoord op een verzoek van een schoolmeester) en 9.402 (over het bescheiden graf van Pompeius de Grote). Daarnaast worden nog enkele Griekse gedichtjes soms met zijn naam verbonden; vgl. Sallmann 1997, p. 65.
 - 21 Voor tekst met commentaar, zie Courtney 2003, p. 374-386. De verzen zijn het gemakkelijkst bereikbaar via de uitgave in de bekende Loeb Classical Library: zie Duff 1982, p. 444-447; voor een vertaling zie de bijlage bij dit artikel.
 - 22 Florus zou volgens *HA* 16.3 als volgt hebben ingezet: 'Ik wil echt geen Caesar zijn,/ lopen door Brittannië,/ schuilen bij (...) / kou in Scythië doorstaan.' (vertaling Nagelkerken 2012, p. 43). Voor Hadrianus' plagerige tegenstootje, zie de tekst in de bijlage.
 - 23 De citerende auteur, de 2e eeuwse prozaschrijver en redenaar Apuleius

- van Madauros, zegt erbij dat hij ‘nog veel van dit soort poëzie onder ogen heeft gehad’ (*Apologie* 11.3); vgl. Hunink 1997, 11, 53-54. Dit detail lijkt te worden bevestigd door de opmerking in de *HA* 14.8-9 dat Hadrianus veel over zijn geliefde jongens schreef en tevens liefdespoëzie schreef. (Blijkbaar was dat niet hetzelfde).
- 24 Grappig genoeg zijn de verzen deels aangetroffen op een in *Zuid-Gallië* gevonden grafsteen.
- 25 De vijf regels vormen in het Latijn geen syntactisch correct geheel: er ontbreekt een hoofdzin. Daarom is het verstandiger hier te spreken van een fragment; vgl. Burgersdijk 2010, p. 234-250, die de tekst uitvoerig analyseert en plaatst in de literaire context van Hadrianus’ tijd. Met veel geleerden concludeert hij dat de tekst (die volgens hem deel uitmaakte van een veel langer gedicht) waarschijnlijk authentiek is. De verzen hebben intussen een ware cultstatus verworven onder vertalers, en er zijn de afgelopen eeuwen talloze weergaven en navolgingen van gepubliceerd; zie onder meer Burgersdijk 2004 en Schrijvers 2010.
- 26 Het slotgedicht (in Nederlandse vrije verzen) is eerder verschenen in Hunink 2007, p. 81. De tekst is op enkele punten aangepast. De andere drie gedichten zijn voor dit artikel vertaald.

EEN HARMONIEUS TRIO?

- 1 Ter vergelijking, Evers 1994, 345 geeft aantallen: van Augustus kennen we meer dan 200 koppen, van Traianus 130 en van Septimius Severus 138. Ook van Antinous zijn relatief veel portretten, namelijk 100 stuks, uit de Oudheid bewaard gebleven. Het aantal bases voor standbeelden van Hadrianus met inscripties bedraagt 427 stuks (Hijte 2000). De opstelling daarvan wordt door Hijte met reizen van de keizer verbonden.
- 2 Wegner 1956, 7-73; Fittschen/Zanker 1985, 44-58; Evers 1994, 13-15. Evers wijst op de moeilijkheden die de vergelijking van muntportretten met marmeren koppen oplevert en past deze methode slechts voorzichtig toe (pp. 19-25). Een kort overzicht van de zeven types biedt Cécile Evers in Charles-Gaffiot/Lavagne 1999, 13-16.
- 3 Volgens Cécile Evers (1994, 224) werkten de beeldhouwers met een bestaand privéportret.
- 4 Zie ook de bijdrage van Vincent Hunink elders in dit boek, [p. XXX].
- 5 Zie o.a. de tentoonstellingscatalogus van Calandra/Adembri 2014, met verwijzing naar oudere literatuur. Over de Villa Hadriana, zie de bijdrage van Nathalie de Haan en Stephan Mols elders in dit boek, [p. XXX].
- 6 Ook Hadrianus’ opvolgers Antoninus Pius en Marcus Aurelius koesterden belangstelling voor de Griekse wereld.

HADRIANUS' VISIE OP HET ROMEINSE RIJK

Aelius Aristides, *Tot Rome*, 80-81.

Cassius Dio, *Geschiedenis van Rome*, 69.5.3.

CIJ 8.2532

Eutropius, 8.8.

M.T. Boatwright, *Hadrian and the cities of the Roman empire*, Princeton 2000.

D.J. Breeze & B. Dobson, *Hadrian's Wall*, Londen 2000.

J. Crow, 'The northern frontier of Britain from Trajan to Antoninus Pius: Roman builders and native Britons' in: M. Todd (red.), *A companion to Roman Britain*, Oxford 2004, p. 114-135.

P. Erdkamp, *The grain market in the Roman empire*, Cambridge 2005.

O. Hekster, 'The Roman army and propaganda' in: P. Erdkamp (red.), *A companion to the Roman army*, Oxford 2007, p. 339-358.

K. Hopkins, 'Taxes and trade in the Roman empire' in: *Journal of Roman Studies* 70 (1980), p. 101-125.

S.P. Mattern, *Rome and the enemy. Imperial strategy in the Principate*, Berkeley 1999.

M. Olson, *Power and prosperity: Outgrowing communist and capitalist dictatorships*, New York 2000.

S.E. Phang, *The marriage of Roman soldiers (13 BC – AD 235). Law and family in the imperial army*, New York 2001.

G. Rickman, *The corn supply of ancient Rome*, Oxford 1980.

T. Terpstra, *Trading Communities in the Roman world. A micro-economic and institutional perspective*, Leiden 2013.

J. Thorne, 'Battle, tactics, and the emergence of the *Limites* in the west' in: P. Erdkamp (red.), *A companion to the Roman army*, Oxford 2007, p. 218-234.

J.A.K.E. de Waele, 'Hadrianus tot zijn soldaten – Lambaesis, 1-15 juli 128 n.Chr.' in: *Hermeneus* 70 (1998), p. 27-34.

'ZIELTJE, ZWEVERTJELIEF'

Anthologia Palatina, 6.332, 7.674, 9.137, 9.402.

Apuleius van Madauros, *Apologie*, 11.3.

Aurelius Victor, *De Caesaribus*, 13-14.

Cassius Dio, *Geschiedenis van Rome*, 69.

Epitome de Caesaribus, 13.

Eusebius, *Kerkgeschiedenis*, 4.4-9.

Historia Augusta, *Hadrianus*, 1-27.

Historia Augusta, *Tacitus*, 10.3.

Suetonius, *Caligula*, 34.

- H. Bardon, *La littérature latine inconnue, t.2: l'époque impériale*, Parijs 1956.
- D.W.P. Burgersdijk, *Style and structure of the Historia Augusta*. Diss. [Universiteit van Amsterdam] 2010 [Beschikbaar online via [http://dare.uva.nl/>zoek op Burgersdijk](http://dare.uva.nl/>zoek%20op%20Burgersdijk)]; een Nederlands artikel op basis van dit proefschrift is: 'De structuur van de Historia Augusta', in: *Lampas. Tijdschrift voor classici*, 47 (2014), 138-157.
- D.W.P. Burgersdijk, 'De ziel van keizer Hadrianus', in: *Hermeneus* 76, (2004), 304-314.
- E. Courtney, *The fragmentary Latin poets*, edited with commentary by Edward Courtney, (Oxford University Press), Oxford 2003 (nieuwe ed.).
- J. Wight Duff, *Minor Latin poets*, vol II, (The Loeb Classical Library, 434) (Harvard University Press/Heinemann), Cambridge Mass./London 1982; (eerste druk in één deel, 1934 en later).
- I. Gay, *Augustus, Mijn daden, Res gestae*, vertaald door Ivo Gay, ingeleid en geannoteerd door Fik Meijer, (Aristos) Rotterdam 1998.
- V. Hunink, *Apuleius of Madauros, pro se de magia*, edited by Vincent Hunink, (Gieben) Amsterdam 1997 [2 vols].
- V. Hunink, *Levend in steen. Romeinse grafinscripties*, ingeleid, bezorgd en vertaald door Vincent Hunink, (Damon) Budel 2007.
- C.P. Jones, 'A speech of the emperor Hadrian' in: *The Classical Quarterly*, 54 (2004), 266-273.
- J. Nagelkerken, *Historia Augusta. keizers en tegenkeizers in de tweede en derde eeuw*, vertaling en toelichting John Nagelkerken, inleiding Jona Lendering, (Athenaeum – Polak & Van Gennepe) Amsterdam 2012; hierin: 'Hadrianus', 31-51.
- K. Sallmann (ed.), *Die Literatur des Umbruchs: von der römischen zur christlichen Literatur, 117 bis 284 n. Chr.*, (Handbuch der lateinischen Literatur der Antike IV), (C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung) München 1997; hierin: 'Von Hadrian bis Diokletian – die Zeit des Umbruchs', 1-276.
- P. Schrijvers, 'Voor de zevende maal Hadrianus', in: *Hermeneus* 82 (2010), 162-165.
- G.H. de Vries, *Cassius Dio, Vier keizers: Rome onder Tiberius, Caligula, Claudius en Nero*, (Athenaeum – Polak & Van Gennepe) Amsterdam 2000.
- G.H. de Vries, *Augustus, keizer van Rome*, (Athenaeum – Polak & Van Gennepe) Amsterdam 2002.
- J.A.K.E. de Waele, 'Hadrianus tot zijn soldaten – Lambaesis, 1-15 juli 128 n.Chr.', in: *Hermeneus* 70 (1998), 27-34.

EEN HARMONIEUS TRIO?

Cassius Dio, *Geschiedenis van Rome*, 69.11.2-4.
Corpus Inscriptionum Latinarum XIV 2112 II II.
Historia Augusta, 14.5